

БИОГРАФИК АСАРЛАРДА ХУЖЖАТЛИЛИК ВА БАДИЙЛИК МУВОЗАНАТИ

Гули Шукурова,

ЎзЖОКУ Ўзбек тили ва адабиёти

кафедраси доценти в.б., f.f.f.d (PhD)

Аннотация: Мақолада академик Матёкуб Қўшжоновнинг “Тепки босилди”, “Дагиш”, “Алам”, “Дийдор”, “Армон” каби асарлари мисолида биографик характердаги матнларнинг мемуар, хотира, эссе ва биографик қисса унсурлари билан уйғунлиги таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: биографик қисса, мемуар, хотира, эссе, ҳужжатлилик, бадий-публицистик услуб, автор позицияси, нарратив, композиция, Ирвинг Стоун назарияси, Матёкуб Қўшжонов.

Ирвинг Стоун “Биографик қисса ҳақида” деб аталган, Оксфорд университетида ўқиган маъруза тадқиқотини шундай бошлайди:

“Биорграфик қисса бир инглиз ҳаётининг ҳужжатлар билан тасдиқланган ҳаққоний тарихи бўлиб, унда ҳаётдан олинган ҳикояларга сайқал берилади ва муаллиф томонидан чинакам бадий асар даражасига кўтарилади. Бу жанрнинг асосида сюжетларни етказиб берадиган энг яхши манба инсондир ва шу маънода инсон ҳаёти битмас-туганмас хазинадир, деган эътиқод ётади”.¹

“Ҳаёт иштиёқи”, “Мангу хотин”, “Кларенс Дарроунинг ҳимояси”, “Изтироб ва қувончлар”, “Фрейд” каби бир қатор машҳур биографик қисса ва

¹ И.Стоун. Биографик қисса ҳақида. Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида. Тошкент. “Маънавият” нашриёти, 2010. 97-бет (О.Шарафиддинов таржимаси).

романлар муаллифи И.Стоун илмий мақола, маърузаларида ушбу жанрнинг ўзига хос хусусиятлари, талаб ва қийинчиликлари ҳақида бир қатор қимматли фикрлар айтган.

Мана бу фикрлардан айримлари “Биографик қисса муаллифидан талаб қилинадиган биринчи қоида шундан иборатки, у тарихга ўзининг оқсочи сифатида қарамаслиги керак. Моҳият эътибори билан қараганда тарих унинг бекасидир. Бу ўринда китобнинг қиммати тўғридан-тўғри унда олиб борилаётган тадқиқотнинг қимматига боғлиқ”; “Муаллифнинг донолиги шунда намоён бўладики, у ўзига қаттиқ таъсир қилган ва ўзи уни ёрқин бўёқларда ифодалаб бера оламан, деб ҳисоблайдиган биографияларни излайди”. “Биографик қиссанинг муаллифи, ҳаким ўзининг тиббий лабораториясида нечоғлик илмий ходимга айланмоғи даркор”. “...бу жанрнинг асарлари муз тоғига ўхшаган тарзда қурилмоғи шарт, яъни унинг ўндан бир қисми адабиёт уммонининг сатҳида, ўндан тўққиз қисми эса сув остида бўлмоғи керак”; “Биографик қисса муаллифи учун тарих тоғ эмас, дарёдир”. Қисса табиати ҳақида бундай чўнг фикрлар маъруза-мақолада жуда кўп. Айни чоғда муаллиф бу жанрга қўл урадиганларни огоҳлантириб ҳам қўяди. Жумладан, ёзувчи ҳаёлида пишитиб қўйган сюжет линиясини қизиқарлироқ қилиш мақсадида бундай биографиянинг аён кўриниб турган фактларидан кўз юмишга ҳақли эмаслиги, тарихий ҳақиқатни ағдар-тўнтар қилиб ёхуд расвосини чиқариб, уни ўзи учун маъқул қолипга солмоқчи бўлса ёхуд китобхонга манзур бўладиган қўйга келтирса, у ўзини бу жанрга бағишлаб фожиона хатога йўл қўйиши ёхуд панд-насихат йўлига ўтиб ё сиёсатга берилса, ёмон публицистга айланиб қолиши, америкалик муаллифларнинг нохуш тажрибаси бунга мисол бўлишини эслатади.

М.Қўшжоновнинг “Тепки босилди”, “Дагиш”, “Алам” асарларини том маънодаги бадиий-публицистик асарлар дейишга, “Элим деб, юртим деб...”ни, “Дийдор”, “Армон”ни мантикий муҳокама, бадиий тасвир, публицистик тадқиқот билан тўйинган асарлар дейишга, инглиз адаби, назариётчиси Ирвинг Стоуннинг фикрларига мос келишини эътироф этишга журъат этамиз.

Матёқуб Қўшжоновнинг “Тепки босилди”, “Дагиш”, “Алам”, “Дийдор”, “Армон” асарларида мемуар, хотира, эссе, биографик қисса унсурларидан мўл фойдаланилганини алоҳида эътироф этмоқ жоиз. Олим ёшлигидан қўлига тушган биографик характердаги асарларни қизиқиб ўқийди. Айниқса, Москвада Ижтимоий фанлар академияси аспирантурасида таҳсил олган кезлари рус классик адаблари, мунаққидлари Л.Толстой, И.Тургенев, Чехов, Герцен, Белинский, Чернишевский, Добролюбов, Горький асарларини кўп мутолаа қилганини, билими, кучига ишонгани учун бўлса керак, бошда “Белинский типиклик ҳақида” деган мавзуда диссертация ёзмоқчи бўлганини, лекин устозлари бу мавзуда жуда кўп тадқиқотлар ёзилгани, ўзингизнинг таниқли адабингиз Ойбек ижодини таҳлил объекти қилиб олганингиз маъқул, деган маслаҳатларига кўра донгдор адабимиз ижодининг ҳали кам ўрганилган томонини тадқиқот мавзуи этиб белгилаганини эслайди.

Мунаққид ўтган аср, эллигинчи, олтмишинчи, етмишинчи, саксонинчи йилларида, асосан, илмий-танқидий мақола, тадқиқот эълон қилган бўлса, катта ҳаёт ва ижод тажрибаси, кўнгил даъватига кўра илмий-бадиий-публицистик характердаги асарларга, жумладан, эсдалик, хотира, эссе, очерклар ёзишга жазм қилади. Уруш хотираларига бағишланган илк публицистик қиссаси “Тепки босилди...” 1990 йилда эълон қилинди. Кейин орадан йиллар ўтиб биографик характердаги бошқа китоблари, мақола, эсселари босилди. Уларни китобхон муаллиф Л.Толстойнинг “Болалик. Ўсмирлик. Ёшлик”, Горькийнинг “Менинг

университетларим”, Айнийнинг “Эсдаликлар”, Собит Муқоновнинг “Хаёт мактаби”, Ойбекнинг “Болалик”, Абдулла Қаҳҳорнинг “Ўтмишдан эртактлар”, Шукруллонинг “Кўрган-кечирганларим” каби асарларидан яхши хабардор бўлгани, тасвир, баёнда анча нарса ўргангани, лекин ўз йўли, услубига содик қолгани сезилади.

Матёқуб Қўшжоновнинг теран нигоҳи, илмий тадқиқотларига хос мантикий изчиллик, босиқ, вазмин оҳанг, воқеаларга хос яна иккинчи бир уйғун ҳаётӣй фактлар, тафсилотларда ортиқча ҳиссиётларга берилмаслик, ҳар бир воқеа-ҳодисани ҳаётӣй фактлар ва далиллар билан асослаш, деталлаштириш, хронологияга эътиборли ҳолда ҳикоя қилиш асарларида акс этган ҳаётӣй лавҳалар, эсселарда ҳам етакчилик қилади. Уларда муаллифнинг “мен”и яққол намоён бўлади. Айни пайтда асарларида ёзувчи сифатида бадиият талабларидан келиб чиқиб, шакл ва мазмун ҳамда сюжет ва композиция яхлитлигига эришишда ўзига хос услубни қўллайди, аниқроғи, бадиий ва публицистик ифода уйғунлигига эришади.

Адабиётшунос Б.Каримов олимнинг мемуар асарлари аҳамияти ҳақида шундай ёзади: “Матёқуб Қўшжонов “Тепки босилди”, “Армон” ва “Дийдор” номли хотира китоблар ёзди. “Дағиш” ва “Армон”да муаллиф, асосан, ўзининг болалиғи, ўсмирлик йиллари кечган Тошхóвуз заминида бўлган воқеа-ҳодисаларни қизиқарли баён қилади. Урушга борган давридаги жанг тафсилотларини қаламга олади. Ибратларга тўла бундай хотира китоблари ўқувчи учун маънавий озуқа бериши табиий”². Мазкур хотира асарлар ёш авлод учун катта маънавий-тарбиявий аҳамиятга эга бўлган ҳужжатли мемуар асарлардир. Муаллифнинг “Дағиш”, “Армон” асарларида юқорида Б.Каримов урғулаганидек, асосан, болалик ва ўсмирлик йиллари акс этган бўлса, “Тепки

² Матёқуб Қўшжонов замондошлари хотирасида. – Тошкент: Мухаррир, 2012. – Б. 133.

босилди...” ва “Алам” асарларида уруш хотиралари, жангчи мерган эсдаликлари ниҳоятда ёрқин ва таъсирчан ифодаланган. Аммо Иккинчи жаҳон уруши воқеаларини ва бу урушда қон кечган жангчи қисматининг руҳий драмасини тасвирлашда мемуарист болалик хотираларини ҳам ёрдамчи фактик материал сифатида онда-сонда ишлатади. Асарларининг бош қаҳрамони муаллифнинг ўзи бўлганлиги боис, уларда баён қилинган хотиралар ҳаётий асосга эга, тўқимадан холи. Бироқ хотиранавис бадиий публицистиканинг ўзига хос мезонларидан келиб чиқиб, қаҳрамон руҳий оламини кашф этишда жонли эпизодлардан, ҳаётий лавҳалардан мохирлик билан фойдаланади. Ҳар бир хотира ҳикоя, ҳар бир адабий портрет, ҳар бир эсдалик ёднома асар учун муаллиф такрорланмас композиция ва мемуар асарларга хос бўлган ҳикоялаш услубини, ифода воситаларини топади.

Адабиётшунос олим С.Умиров “Синчи”, “Мерган эсдаликлари” мақолаларида М.Қўшжонов асарларига тўхталиб, “Тепки босилди...”, “Алам”, “Дагиш”, “Элим деб, юртим деб...”, “Дийдор” китобларининг публицистик хусусиятлари ҳақида мулоҳаза юритади, “Дийдор”ни мунаққиднинг энг салмоқли ва эътиборли, энг мазмундор ва мароқли публицистик китоби деб баҳолайди.

Олим, мунаққид, адиб М.Қўшжоновнинг биографик қиссалари И.Стоун тадқиқотида айтган талаб, қоидаларга тўғри келади. Муаллиф ўзини материал жиҳатдан чеклаб, муҳим воқеа-ҳодисаларнинг энг муҳимлари, ижтимоий аҳамиятга моликларини қаламга олади, ортиқча ҳис-ҳаяжонга берилмайди, панд-насихатлар йўлига ўтмайди, фактлар маъносини чақиш воқеанинг моҳиятини очишда ўқувчиларни ҳамкорликка даъват этади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. И.Стоун. Биографик қисса ҳақида. Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида. Тошкент. “Маънавият” нашриёти, 2010. 97-бет (О.Шарафиддинов таржимаси).
2. Қўшжонов, М. *Тепки босилди...* (эссе-қисса). Тошкент, 1990.
3. Қўшжонов, М. *Алам*. Тошкент, 1996.
4. Қўшжонов, М. *Дағиш*. Тошкент, 1999.
5. Қўшжонов, М. *Дийдор*. Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа АК Бош таҳририяти, 2004. — 313 б.
6. Қўшжонов, М. *Армон*. Тошкент, 2004.
7. Stone, I. *The Biographical Novel*. Library of Congress Lecture, 7 January 1957. Washington, D.C.: Library of Congress, 1957. (16 p.).
8. Матёқуб Қўшжонов замондошлари хотирасида. – Тошкент: Мухаррир, 2012. – Б. 133.